

lijk zelf te verhelpen. Het consequente gebruik van frames schept een prettige, handelbare en eenvoudige vorm voor de site. Wel heeft het tot gevolg dat de site als geheel soms wat druk overkomt. Ik ben verder zeer te spreken over de mogelijkheid om facsimile-vergrotingen op te roepen in aparte vensters. Zo kan elke lezer terug naar de bron met de vertaling en verklaring in de hand ernaast. Saillant detail is overigens dat de bezoekers die de site aandoen 'gemeeten' worden. Wie onderaan in de inhoudsopgave klikt op het 'NedStat'-icoon, kan zo makkelijk bijvoorbeeld de populariteit van de site en de herkomst van de bezoekers traceren.

Verbeteringen zijn natuurlijk altijd mogelijk. Zo vraag ik mij af of de site voor een breder publiek nu wel gelikt genoeg oogt. Maar gezien de wijze waarop deze publicatie tot stand is gekomen, kan ik mij voorstellen dat een chiquere presentatie niet tot de mogelijkheden behoorde. Te overwegen valt ook dat facsimile eigenlijk 'traploos' vergroot zouden moeten kunnen worden. Nu worden zij slechts aangeboden in twee vaste formaten (klein en groot). En het zou natuurlijk mooi zijn als onderzoekers direct hun eigen en voor andere gebruikers afgeschermdes annotaties en aantekeningen aan het materiaal zouden kunnen toevoegen zodat 'annoteren bij de bron' mogelijk wordt. Maar dit zijn eerder wensen voor een uitgebreide editie-applicatie. Een soort door onderzoekers eenvoudig te gebruiken digitale uitgeverij die het mogelijk zou moeten maken, edities zoals die van Marijke van der Wal, sneller en goedkoper naar het web te brengen. Zodat dergelijke waardevolle edities niet meer afhankelijk zijn van de willekeur van een uitgever of –met alle respect overigens– het enthousiasme van een collega-onderzoeker die toevallig de bewonderenswaardige tijd en moeite wil nemen om een website te bouwen.

Joris van Zundert

Vrijheid : een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw / E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.). - Amsterdam : Amsterdam University Press, cop. 1999. - VII, 371 p. : ill. ; 24 cm. - Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis ; 2)
ISBN 90-5356-348-2 Prijs: € 35,-

Vaderland : een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940 / N.C.F. van Sas (red.). - Amsterdam : Amsterdam University Press, cop. 1999. - XVII, 477 p. : ill. ; 24 cm. - (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis ; 1)
ISBN 90-5356-347-4 Prijs: € 40,15

Beschaving : een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur / Pim den Boer (red.). - Amsterdam : Amsterdam University Press, 2001. -360 p.
ISBN 90-5356-477-2 Prijs: € 33,50

Een triomf voor de filologie, zo kan de recente bloei van de begripsgeschiedenis wel genoemd worden. Meer dan ooit te voren wordt door historici, of ze zich nou op een van de kunsten, op sociale vraagstukken dan wel mentaliteitskwesities richten, gereflecteerd op de betekenis van woorden in hun historische context. En dat is van oudsher de hoofdarbeid van de filoloog. Een gevarieerde staalkaart van recent begripshistorisch onderzoek biedt de reeks 'Nederlandse begripsgeschiedenis', waarin met korte tussenpozen de delen *Vaderland*, *Vrijheid* en *Beschaving* verschenen. En inmiddels werd alweer een nieuw deel, *Burger*, in het licht gegeven. Het begrip in de titel staat elke keer centraal in ruim tien beschouwingen die bij elkaar een ontwikkeling schetsen van Middeleeuwen tot min of meer het heden.

Het zal geen toeval zijn dat de onderzochte begrippen op een of andere manier in verband te brengen zijn met cultuurpolitieke strevingen. De bundels leveren interessante staaltjes van het politiek munten van op zichzelf vrij abstracte termen. Geregeld zijn de betekenisveranderingen die deze termen ondergaan te verbinden met nieuw ontstane maatschappelijke bewegingen.

Van de bundels *Vaderland*, *Vrijheid* en *Beschaving* is de laatste de meest prikkelende en daardoor de best geslaagde. *Vaderland* biedt zeker wat van de bundel verwacht mag worden, een reeks beschouwingen over het begrip 'vaderland', dat tot in onze dagen te pas en te onpas wordt

gebruikt om politieke discussies te beslechten. Opvallend is hoe het begrip in vele kramen te pas komt, en zelfs op provinciaal of lokaal niveau betekenis kon krijgen. Maar die betekenis is nogal eenduidig; de enige ingrijpende begripsverdieping vindt plaats met de opkomst van het nationalisme vanaf 1750. Het politiek gedefinieerde belang van het collectief (hetzij de natie, het gewest, de stad of anderszins) wordt meer en meer een bij het individu aangekweekte *liefde* voor het vaderland. De beschouwingen van J.J. Klok en N.C.F. van Sas geven een mooi inzicht in dat, zich in enkele decennia voltrekkende, veranderingsproces. Het resultaat was een wijd-verbrede vaderlandscultus, die niet alleen in de patriottenbeweging maar ook in genootschappen en in het onderwijs, een hoge vlucht nam. Maar al snel her kreeg het begrip vaderland zijn wat vlakke, eenduidige gedaante, zij het dat het meer dan ooit gedwongen was mee te deinen op de golven van het politiek sentiment, waarin het 'vaderlands gevoel' telkens weer als krachtargument in de discussie te pas werd gebracht. Willem van den Berg geeft er in zijn artikel dat het begin van de negentiende eeuw bestrijkt treffende voorbeelden van.

In de bundel *Vrijheid* is van eendimensionaliteit veel minder sprake; de levensbeschouwelijke invulling van het begrip is door de eeuwen heen zo veelzijdig dat de geschiedenis van het begrip en passant ook kan dienen als een staalkaart van filosofische stromingen, theologische strijdpunten en politieke conflicten. Maar 'vrijheid' heeft daarbij veel weg van een *containerbegrip*, waar van alles op geprojecteerd wordt, dat overigens over het algemeen verrassend weinig te maken heeft met het huidige egalitaire, op iedereen toepasbare, vrijheidsbegrip. Vaak zijn vrijheden juist privileges. In de Republiek waren oude rechten een voortdurende bron van conflicten, die met een wederzijds beroep op 'vrijheden' beslecht werden. In de loop van de achttiende eeuw, met doordringen van Verlichtingsdenkbeelden, werd de visie op vrijheid fundamentele; niet alleen werd er allerwegen nagedacht over de aard en ook de grenzen van de individuele vrijheid, tegelijkertijd raakte het oude particularisme op zijn retour. Hiermee was de weg geplaveid voor democratisering en ook voor het liberalisme, een beweging die nog altijd het politieke en sociaal-economische debat beheerst. Maar wat in verschillende bijdragen toch ook wel duidelijk tot uiting komt: het plaveide ook de weg voor centralisme en veel dwingender vormen van staatsgezag dan voorheen ooit bestaan hadden.

De bundel *Beschaving* biedt een dynamischer beeld dan de twee voorgaande bundels: de ondertitel kondigt al aan dat eenduidigheid op voorhand uitgesloten is: 'een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur.' Dit brede spoor is noodzakelijk doordat geen van de genoemde begrippen in de Nederlanden een continue gebruikstoepassing kent; ze lossen elkaar min of meer af. Nog meer dan in de andere bundels wordt er in *Beschaving* stilgestaan bij betekenisverschuivingen, en vooral ook bij de internationale ontwikkelingen waardoor die vaak in gang worden gezet. 'Beschaving' is daarbij een merkwaardig neerlandisme; waar in het omringend buitenland 'Kultur' en 'civilisation' opgeld doen. Het is verleidelijk om in het ambachtelijke van 'beschaven' een glimp van de Nederlandse (klein)burgerlijke mentaliteit te willen opvangen. Of en in hoeverre Nederlanders aansluiting zouden moeten zoeken bij het hoofde dan wel humanistische internationale discours, lijkt in elke besproken tijdvak weer tot een kwestie uit te groeien, vooral in de achttiende eeuw wanneer de 'eigenheid' van de natie steeds meer benadrukt wordt.

Opvallend is dat er tot in de zeventiende eeuw nauwelijks sprake lijkt te zijn van een dominant wereldlijk beschavingsideaal of het zou de stoïsche leer van zelfregulering moeten zijn die eerst via de werken van Petrarca, later via de etiquetteboekjes van Erasmus, en nog weer later via het neostoïcisme van met name Lipsius onder de elite werd uitgedragen. Vader Cats zou er uiteindelijk de grote popularisator van worden.

De opkomst van de burger in de achttiende eeuw, bracht zijn eigen beschavingsideaal met zich mee, dat breed en encyclopedisch maar ook sterk normerend en conventioneel was. Het werkte canoniserend op het kennisideaal. En wie de finesses van dit kennisideaal niet op zijn repertoire had staan, plaatste zich buiten de groep. Het was een verre uitloper van de humanistische stam, en een die in kleine kring nog steeds voortbestaat. R.A.M. Aerts en W.E. Krul schetsen hoe zich uit het canonieke kennisideaal in de loop van de negentiende eeuw een standcriterium ontwikkelde, met een merkwaardige emancipatoire clauseule. Het was bedoeld om de eigen groep te definiëren, maar doordat er zoveel publicaties verschenen die nadrukkelijk onderricht gaven aan de beschaafde stand, werd daardoor ook aan 'buitenstaanders' een kans gegeven zich de finesses eigen te maken.

Zoals gebruikelijk bij dergelijke themabundels hoeft er geen systematische of enigszins coherente behandeling verwacht te worden. Bij elkaar vormen ze een nogal bonte staalkaart van benaderingswijzen. En dat is geen bezwaar, het lijkt me een signaal dat de nog zo jonge subdiscipline begripsgeschiedenis een boeiende experimenteerfase doormaakt. Maar al te grote grepen, al te veel synthese, kunnen dan wel eens averechts werken. Een voorbeeld levert het lange en monotone inleidende artikel van P. den Boer, dat de bundel *Beschaving* opent. Het wil een overzicht bieden van de ontwikkeling die het Frans (Engelse) begrip 'civilisation' en het Duitse begrip 'Kultur' in de loop van een aantal eeuwen doormaken. Op zichzelf blijkt het geen onzinnige exercitie om eens na te gaan hoe het discours telkens weer verandert en hoe daarbij invloeden van nabij (politieke of sociale veranderingen) dan wel invloeden van veraf (ontwikkelingen in andere landen) vaak vrij eenvoudig als verklaring kunnen worden aangewezen. Maar gaandeweg het artikel vraag je je af waarom dit allemaal zo in zijn algemeenheid is uitgezocht, waarom niet een paar *case histories* behandeld naar aanleiding van een duidelijke vraagstelling en een verfijnde analyse, waarbij goed naar de gebruikssfeer van begrippen wordt gekeken? Nu lopen filosofische verhandelingen en het dagelijkse spraakgebruik hinderlijk door elkaar.

Dat een panoramische aanpak toch ook wel vruchtbaar kan zijn bewijzen de verschillende bijdragen van R.A.M. Aerts. Samen met W.E. Krul schetst hij het 'zinken' van de begrippen 'beschaving' en 'cultuur'; in beide gevallen heeft zich onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen een oprekking van het toepassingsbereik van de term voorgedaan. In de achttiende eeuw werd 'beschaving' een ideaal dat weliswaar werd gedragen door gezeten burgers, maar uiteindelijk iedereen aanging. Het gebruik van het begrip 'cultuur' nam een aanloop in de wetenschap, waar het aanvankelijk werd gebruikt voor 'hogere' beschavingsvormen, en dat dan vooral bij Duits georiënteerde historici. Maar het begrip kwam in handen van etnologen en antropologen, verloor daardoor langzamerhand zijn normstellende inhoud, en werd een overkoepelend descriptief begrip voor de manier waarop een groep of samenleving denkt of is georganiseerd.

Het zijn schoksgewijs verlopende evoluties in het woordgebruik, die nooit los staan van maatschappelijke veranderingen. Aerts en Krul laten niet na telkens naar die maatschappelijke voedingsbodem te zoeken, en zo ontstaat een echt panorama met niet alleen weidsheid maar ook diepte. Mooi is hoe ze aantonen dat 'cultuur' in de verschillende emancipatie- en democratiseringsbewegingen van de twintigste eeuw weer iets normstellends krijgt, niet uit naam van het 'hogere' maar van het 'eigene'.

Binnen de neerlandistiek heerst de overtuiging dat de filoloog met uitsterven wordt bedreigd, maar de gestage opmars van begripsgeschiedenis toont aan dat er een mooi nieuw werkterrein ligt waar neerlandici grote diensten zouden kunnen bewijzen. En veel avonturen beleven. Bovendien zijn ze als geen ander in staat detaillering en historische nuancering aan te brengen. Aan de bundels is dan ook door veel neerlandici een bijdrage geleverd. Een van de bijzonderste is het artikel van W.P. Gerritsen, die zijn *Werdegang* als onderzoeker van het begrip 'hoofsheid' beschrijft. Het is een prachtige, en binnen de vakgeschiedenis unieke, beschouwing waarin we de onderzoeker verslag zien doen van een jarenlange worsteling met de betekenis van het zo simpel ogende woord 'hoofsheid'. De slotsom is dat een begrip als 'hoofsheid' geen eenduidige statische inhoud gehad kan hebben, zeker niet voor het geheel van de West-Europese cultuur. Cultuurcentra en individuen doen voortdurend hun invloed gelden. En uiteindelijk maakt de tijd alles anders.

René van Stipriaan

Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940 / Helleke van den Braber. – Nijmegen : Vantilt, 2002. – 416 p. ; 24 cm
ISBN 90-75697-77-5 Prijs: € 25,-

In *Geven om te krijgen* richt Helleke van den Braber zich op de sociaal-economische positie van de schrijver binnen het Nederlandse literaire veld tijdens de eerste vier decennia van de twintigste eeuw. Zij belicht dit aspect niet primair vanuit het gezichtspunt van de auteur of het literaire werk, maar vanuit het perspectief van instituties en individuen die zich actief hebben ingezet om financiële en aanverwante noden van de schrijver te lenigen. Daarbij gaat het volgens de onderzoeker echter niet om eenrichtingsverkeer. Zoals de titel van dit Utrechtse